

University of Groningen

-650 Terpen langs de Noordzee

Nieuwhof, Annet

Published in:
Wereldgeschiedenis van Nederland

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Nieuwhof, A. (2018). -650 Terpen langs de Noordzee. In L. Heerma van Voss, M. 't Hart, K. Davids, K. Fatah-Black, L. Lucassen, & J. Touwen (editors), *Wereldgeschiedenis van Nederland* (blz. 45-50). Ambo/Anthos.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

HUYGENS INSTITUUT VOOR
NEDERLANDSE GESCHIEDENIS

Wereldgeschiedenis van Nederland

Onder redactie van
Lex Heerma van Voss,
Marjolein 't Hart,
Karel Davids,
Karwan Fatah-Black,
Leo Lucassen en
Jeroen Touwen

m.m.v. Marijcke Schillings

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 4399 5

© 2018 Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagillustratie © J. Blaeus grooten atlas, oft, Werelt-beschryving,
in welke 't aertryck, de zee, en hemel, wordt vertoont en beschreven (kaart en windroos)

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

-650

Terpen langs de Noordzee

Niet alleen in Noord-Nederland zijn terpen gebouwd,
ze kwamen voor langs de hele zuidoostkust van de
Noordzee, van Vlaanderen tot Denemarken. In Nederland
zijn ze het meest onderzocht.

Het Noord-Nederlandse kustgebied staat bekend als het terpengebied. Het is een gebied waar men van oudsher woonde op kunstmatig opgeworpen woonheuvels, die bescherming boden tegen overstromingen vanuit zee. Het Friese woord *terp* is het meest ingeburgerd, maar betekent eigenlijk alleen maar *dorp*. Het Groninger woord *wierde* dekt de lading beter. We zien dat niet alleen terug in Groninger *wierde*-namen maar ook in Friese (denk aan Leeuwarden), in het Duitse *Wurt* en *Warft* en in het Deense *værft*, *varft* of *verft*. In al die lage kustgebieden vinden we dus terpen. Er zijn ook terpen in Noord- en Zuid-Holland, in het rivierengebied (*woerden*), en zelfs tot in Vlaanderen, al hebben ze in die gebieden meestal niet de omvang en hoogte die we kennen van Noord-Nederland en Noord-Duitsland. De mensen in die kustgebieden onderhielden contacten en wisselden informatie uit. Zo verspreidde de kennis over het bouwen van terpen zich in de loop van de tijd langs de gehele zuidoostkust van de Noordzee. De technologie van de terpenbouw had dus een veel bredere verspreiding, en is ook nu en in de toekomst nog steeds toepasbaar in gebieden die te kampen hebben met wateroverlast.

De zee vormde in het verleden een belangrijke verbindingsweg, en boomstamkano's waren vermoedelijk de meest gebruikte vaartuigen. Behalve kennis werden ook geschenken en huwelijkspartners uitgewisseld. Uitheems aardewerk, waaraan de uitwisseling is te herkennen, vinden we in vrijwel alle neder-

zettingen. Aangezien er geen handel was in handgevormd aardewerk, omdat het vermoedelijk door de vrouwen thuis werd gemaakt voor eigen gebruik, moet dat uitheemse aardewerk tot de uitgewisselde geschenken hebben behoord. Vrouwen die bij hun man introkken, bleven hun eigen aardewerk maken in hun nieuwe woonplaats. Op die manier konden aardewerkstijlen zich over grote gebieden verspreiden.

Noord-Nederland, waartoe we voor deze gelegenheid ook het mondingsgebied van de Eems rekenen, is vermoedelijk ook het terpengebied met de langste geschiedenis in terpbewoning. In andere gebieden zijn de terpen voor zover we weten over het algemeen jonger. In Noord-Nederland is een groot deel van de terpen en wierden tussen ongeveer 1840 en 1940 commercieel afgegraven ten behoeve van de winning van de vruchtbare terpaarde die in het binnenland gebruikt werd om arme gronden te verbeteren. Daarbij ging niet alleen een groot deel van het bodemarchief verloren, we hebben er ook een goed overzicht van de bewoningsgeschiedenis aan overgehouden. Dat is te danken aan de vele dateerbare vondsten die bij de afgravingen aan het licht kwamen en die nog altijd de kern van de archeologische museumcollecties in Noord-Nederland uitmaken. Die destructieve en tegelijk informatieve fase is aan de Duitse terpen voorbijgegaan. De meeste Duitse terpen zijn nog ongeschonden.

Kwelders

Voordat er in de middeleeuwen zeewerende dijken werden gebouwd, bestond een groot deel van het kustgebied langs de Noordzee uit kwelders die regelmatig overstromd werden vanuit zee. Dit kwelderlandschap ontstond door een combinatie van twee factoren. De eerste is de relatieve zeespiegelstijging waar we in Nederland mee te maken hebben, ongeveer vijf tot tien centimeter per eeuw gedurende de afgelopen 3000 jaar. De tweede factor is voldoende beschikbaarheid van sediment; dat sediment was vooral afkomstig van de bodem van de Noordzee. Tijdens het eerste millennium voor het begin van onze jaartelling breidde het kweldergebied in Noord-Nederland zich naar het noorden uit met een snelheid van maar liefst vijf tot tien meter per jaar.

Kwelderlandschappen, zoals we die nu nog kennen van de Waddeneilanden, behoren tot de meest natuurlijke landschappen van ons land en zijn daarom buitengewoon aantrekkelijk voor moderne natuurliefhebbers. Vanwege het overstromingsgevaar lijken kwelders echter niet bepaald aantrekkelijk als permanente woonplek. Toch werden de noordelijke kwelders al lang geleden, rond 650 v.Chr., in gebruik genomen door de mens. Het was waarschijnlijk de uitgestrektheid van dit natuurlijke weidegebied die ze zo aantrekkelijk maakten. Er was meer dan genoeg ruimte en voedsel voor al het vee van de boeren die dit gebied koloniseerden, en er waren uitbreidingsmogelijkheden. Steeds nieuwe

delen van de aangroeiende kwelders konden in gebruik worden genomen.

De eerste kolonisten vestigden zich op de hoogste delen van de kwelders die vrijwel nooit werden overstroomd. De eerste huizen werden waarschijnlijk gewoon op het kwelderoppervlak gebouwd, maar het is niet helemaal zeker dat die vroegste huizen het hele jaar door werden bewoond. Misschien gaat het deels om seizoensbewoning en gebruik door veehouders uit het binnenland, die er in de zomer hun vee lieten grazen, en die in het winterse stormseizoen terug naar huis gingen met hun koeien en schapen. Van die 'vlaknederzettingen' kennen we er maar heel weinig. Al heel snel na de eerste kolonisatiefase trokken mensen verder het kweldergebied in. Ze vestigden zich niet meer op de allerhoogste delen van de kwelder maar op zogenaamde kwelderwallen, iets hogere delen van de kwelder langs de kust. Die wallen hadden tot vijftig dagen per jaar met overstromingen te maken.

Terpjes en terpen

Vanwege het overstromingsgevaar kon er alleen met de nodige aanpassingen op de kwelderwallen gewoond worden. De huizen werden op verhogingen gebouwd. Dat waren geen terpen zoals we die nu kennen: grote, glooiende heuvels met een hoogte van enkele meters. Terpen begonnen als 'woonpodia', verhogingen die maar weinig groter waren dan het huis dat erop stond, en net iets hoger dan het hoogste stormvloedniveau dat men verwachtte. Overstromend

Hegebeintum, de hoogste terp van Nederland.

water kon hier over een groot gebied uitvloeien en zonder dijken werd het water niet opgestuwd, zoals tegenwoordig het geval is. De vroege podia waren dan ook niet hoger dan vijftig tot honderd centimeter; desondanks moest er heel wat grond voor worden verzet. Dat had men er kennelijk voor over om in dit gebied te kunnen blijven wonen.

Terpen en woonpodia zijn zorgvuldig gemaakte constructies, gericht op het voorkomen van erosie en verzakking. De meeste podia bestaan uit een stevige plaggenrand, waarbinnen kwelderplaggen zijn gestapeld of gestort, al dan niet afgewisseld met mest. Er zijn ook podia met uitsluitend mest binnen de plaggenrand. In de vloeren van de huizen op de podia werden ook vaak lagen mest verwerkt. Dat lijkt een vreemde keuze om als ondergrond voor een huis te dienen, maar een van de goede eigenschappen van mest is een isolerende werking. In huizen met mestlagen in het podium of de vloer hebben de bewoners veel minder last van optrekkende kou en vocht.

Huizen stonden alleen of in groepjes bij elkaar, ieder op een eigen podium. Na verloop van tijd werden de podia opzettelijk vergroot en groeiden ze doordat afval en mest naast het huis werden gestort. Bovendien was het af en toe nodig om het podium te verhogen met het oog op de geleidelijk stijgende zeespiegel. Tussen het begin van de bewoning rond 650 v.Chr. en de vroegste middeleeuwse dijk aanleg steeg de zeespiegel met ongeveer anderhalve meter. Verhogingen moesten in elk geval die stijging bijhouden. Ophogingslagen maakten de podia niet alleen hoger, maar vergrootten ook het oppervlak; te steile randen zouden de podia kwetsbaar hebben gemaakt. De afzonderlijke huispodia groeiden daardoor aan elkaar. Zo ontstonden terpjes en later ook grotere dorpsterpen en -wierden.

De beste gelegenheid voor het aanbrengen van een nieuwe ophogingslaag was het moment dat een huis bouwvallig was geworden en moest worden vervangen. De nieuwe ophogingslaag, die uit kwelderzoden of mest of een combinatie van beide kon bestaan, bedekte de resten van het oude huis en vormde een goede ondergrond voor de nieuwbouw. Voor elk nieuw huis lijkt een nieuw huispodium te zijn aangelegd, compleet met verstevigingsranden van plaggen, op de bestaande terp. Dat is te zien in vroege terpnederzettingen zoals Ezinge, maar ook in latere, vroegmiddeleeuwse terpen. Terpen met verschillende huizen werden op die manier vaak veel hoger en groter dan nodig was met het oog op overstromingsgevaar. Zo was de terp van Ezinge voor de afgraving een flinke heuvel met een hoogte van 5,5 meter boven NAP en een oppervlakte van bijna zestien hectare. De hoogste terp van Nederland, die van Hegebeintum, heeft een hoogte van 8,8 meter boven NAP. Op veel terpen werden zelfs in de middeleeuwen nog nieuwe lagen aangebracht, die de terpen niet zozeer verhoogden als wel vergrootten. Dat vergrote areaal werd vermoedelijk voor de akkerbouw gebruikt.

Het wonen op terpen was een succes. Er werden steeds nieuwe kwelders in

gebruik genomen en de bevolking groeide. Al in de ijzertijd begonnen de kweldebewoners ook het veengebied dat grensde aan de kwelders te ontginnen. Ook daar werden de huizen op kleine huispodia gebouwd. Rond het begin van de jaartelling en in de vroege middeleeuwen was het terpengebied van Friesland en Groningen een van de dichtstbevolkte gebieden van Nederland. Het totale aantal terpen en terpjes schatten we nu op meer dan 2000. Vele daarvan zijn geheel of gedeeltelijk afgegraven, andere zijn nooit verder gekomen dan een huispodium en door latere opslibbing onzichtbaar geworden in het landschap. Bij grondwerkzaamheden worden nog regelmatig nieuwe terpjes ontdekt.

Voor de arbeidsintensieve aanleg en het onderhoud van de terpen was een stabiele sociale organisatie nodig waarbinnen ieder lid van de gemeenschap doordrongen was van de noodzaak prioriteit te geven aan het onderhoud van de terp. De terpbewoners maakten deel uit van sociaal-culturele netwerken die zich uitstrekten tot ver in Duitsland, en die zich vanaf de vijfde eeuw zelfs uitbreidden tot Scandinavië en Groot-Brittannië. Er waren ook contacten met het Romeinse Rijk. Onder invloed van politieke gebeurtenissen en ontwikkelingen in de omringende wereld vonden er ook veranderingen plaats binnen de samenlevingen van het terpengebied. Van een situatie met gedeelde verantwoordelijkheid veranderde de sociale structuur waarschijnlijk geleidelijk in de richting van een samenleving waarin de taken van bovenaf werden verdeeld.

Dijkaanleg en het einde van de terpentijd

De aanleg van dijken rond 1100 was niet bedoeld als een verbetering van het wonen op terpen, maar vormde het antwoord op de effecten van grootschalige veenontginning in het achterland van het kustgebied. Die veenontginning was al in de ijzertijd begonnen en had inmiddels voor een sterke bodemdaling gezorgd. Dat maakte het gehele gebied buitengewoon kwetsbaar bij stormvloed. De dijken boden echter geen absolute veiligheid. Tijdens een aantal catastrofale stormvloedtraden dijkbreuken op en werden hele gebieden compleet met dorpen van de kaart geveegd. Zo ontstond bijvoorbeeld de Dollard. Na de dijkbouw bleven veel terpbewoners op hun terpen wonen zodat we ook nu nog vele terpdorpen kennen. Zelfs buitendijks bleef nog tot in de negentiende eeuw een aantal terpen bewoond; stormvloed die in het binnenland desastreuze gevolgen hadden, richtten er weinig schade aan. Dat illustreert het succes van de terpbewoning. Veel terpen werden in de loop van de tijd echter toch verlaten. Nieuwe boerderijen en dorpen werden buiten de terpen gebouwd. Daarmee kwam een einde aan een lange periode van 1700 jaar, die bekendstaat als de 'terpentijd'.

Annet Nieuwhof

Verder lezen

- E. Knol, W. Prummel en A.C. Bardet (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden* (Groningen 2005).
- A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (Groningen 2016).
- A. Nieuwhof, 'Het imago van de Chauken. Plunderende zeerovers of ondernemende terpbewoners?', *Archeologie in Nederland* 1 (2017) 2, 26-33.
- P.C. Vos, *Origin of the Dutch Landscape. Long-Term Landscape Evolution of the Netherlands During the Holocene, Described and Visualized in National, Regional and Local Palaeogeographical Map Series* (Groningen 2015).

Zie ook

402, 750, 1717